

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ

КОВАЛЬЧУК Сергій Олександрович - професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6285-099X>

УДК 343.242:343.13

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.52>

Актуальність теми статті зумовлена необхідністю поглибленого теоретико-правового дослідження матеріально-правових і процесуальних аспектів проблематики застосування примусових заходів виховного характеру. Це зумовило постановку як мети статті розкриття, на основі аналізу норм КК України і сформованої на його основі судової практики, особливостей застосування примусових заходів виховного характеру.

Встановлено, що примусові заходи виховного характеру застосовуються з метою забезпечення інтересів неповнолітнього обвинуваченого за наявності підстави та умов, визначених нормами кримінального закону. Розкрито мету та підставу їх застосування та доведено, що умови застосування цих заходів визначаються залежно від рішення, яке призводить до їх застосування: про звільнення від кримінальної відповідальності чи про звільнення від покарання. Із урахуванням норм КК України і практики ККС ВС детально розкрито умови застосування примусових заходів виховного характеру.

Детально охарактеризовано види примусових заходів виховного характеру та обґрунтовано, що обрання конкретного виду здійснюється з урахуванням інтересів неповнолітнього обвинуваченого, а також інтересів потерпілого, якщо ним також є неповнолітній. Вказано на необхідність дотримання в ході застосування примусових заходів виховного характеру принципу правової визначеності, з урахуванням якого суд повинен враховувати нормативно встановлені вимоги

щодо застосування конкретного такого заходу, в першу чергу, стосовно строку, на який він призначається.

Досліджено судову практику застосування декількох примусових заходів виховного характеру, в тому числі призначення судом апеляційної інстанції заходів, додаткових до застосованих судом першої інстанції.

Із урахуванням практики ККС ВС вказано, що звільнення неповнолітнього від покарання здійснюється без призначення йому конкретного покарання.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, покарання, кримінальне правопорушення, суспільно небезпечне діяння, неповнолітній, примусові заходи виховного характеру, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, кримінальне провадження.

Постановка проблеми

Примусові заходи виховного характеру становлять сукупність передбачених нормами КК України заходів примусового впливу на поведінку неповнолітнього, які застосовуються в разі його звільнення від кримінальної відповідальності або покарання за наявності відповідних нормативно встановлених умов або в разі вчинення суспільно небезпечного діяння до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, і за своєю правовою природою не є видами покарання. Застосування примусових заходів виховного характеру є: 1) застосовним до непо-

внолітнього спеціальним видом звільнення від кримінальної відповідальності, яке являє собою передбачену законом відмову держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її певних прав і свобод, визначених КК України [1, с. 58], яке здійснює суд у випадках, передбачених КК України, у порядку, встановленому КПК України (п. 1 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 1) [2]; 2) застосовним до неповнолітнього специфічним видом звільнення від покарання, під яким необхідно розуміти звільнення не від конкретного виду й розміру покарання, передбаченого санкцією або призначеного судом, а саме від його призначення як форми примусу в цілому (постанова ККС ВС від 25.06.2025 р. у справі № 684/477/19) [3]; 3) форма реагування держави на вчинення особою, котра не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України.

Умови і порядок застосування примусових заходів виховного характеру врегульовуються нормами кримінального та кримінального процесуального права, у зв'язку з чим визначається вченими як міжгалузевий правовий інститут. Так, М.О. Якимець зазначає, що застосування примусових заходів виховного характеру як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який являє собою систему матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, яке містить його ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру, що не є кримінальним покаранням [4, с. 373-374].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню матеріально-правових і процесуальних аспектів проблематики застосування примусових заходів виховного характеру присвячена істотна увага вчених. Зокрема, до розкриття особливостей

притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності в цілому та їх звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру звертаються В.М. Бурдін, Т.О. Гончар, А.Ю. Коновалова, О.В. Кузьменко, М.І. Мельник, Н.М. Мирошніченко, Є.С. Назимко, Т.І. Пономарьова, О.О. Северин, М.І. Хавронюк, О.О. Ямкова, А.М. Яценко та інші вітчизняні науковці. Процесуальний порядок застосування примусових заходів виховного характеру є предметом дослідження в наукових розвідках Є.М. Гідулянової, П.М. Гуртієвої, М.О. Карпенко, Т.В. Лукашкіної, К.С. Рябченко, Н.М. Сенченко, Г.К. Тетерятник, Т.Г. Фоміної, М.Є. Шумила та інших. Відзначаючи вагомість доктринальних досліджень зазначеної проблематики, необхідно звернути увагу на потребу в подальшому розкритті окремих її аспектів, у тому числі з урахуванням практики ВС.

Метою статті є розкриття, на основі аналізу норм КК України і сформованої на його основі судової практики, особливостей застосування примусових заходів виховного характеру.

Виклад основного матеріалу

Можливість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх та осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, зумовлює притаманність їх застосуванню специфічної мети. У судовій практиці мета застосування примусових заходів виховного характеру початково пов'язувалася з необхідністю забезпечення особливих потреб таких осіб. Так, аналізуючи особливості застосування звільнення особи від покарання стосовно неповнолітніх правопорушників, закріплених у розділі XV Загальної частини КК України, ККС ВС вказував, що з метою забезпечення їх особливих потреб, які обумовлені недостатністю інтелектуального розвитку, життєвого досвіду, соціально-психологічними особливостями особи, законодавцем у положеннях статей 97, 105, 106 КК Украї-

ни було передбачено можливість заміни кримінальної відповідальності або покарання примусовими заходами виховного характеру (постанова від 10.06.2020 р. у справі № 161/7253/18) [5]. У подальшому мета застосування примусових заходів виховного характеру в судовій практиці була конкретизована з урахуванням інтересів неповнолітніх осіб. Так, ККС ВС зазначає, що метою застосування заходів виховного характеру є забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професії та працевлаштуватися (постанова від 09.10.2023 р. у справі № 233/2288/22) [6].

Примусові заходи виховного характеру застосовуються за наявності підстави та умов, визначених нормами кримінального закону. На це звертає увагу ККС ВС, котрий вказує, що зазначені заходи можуть застосовуватися лише до неповнолітніх за наявності певної підстави та умов (постанова ККС ВС від 11.02.2021 р. у справі № 161/20070/19) [7]. При цьому підстава застосування примусових заходів виховного характеру є загальною, а умови їх застосування законодавцем диференціюються законодавцем залежно від рішення, яке призводить до їх застосування: про звільнення від кримінальної відповідальності чи про звільнення від покарання.

Так, ККС ВС зазначає, що підставою для звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності або від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру виступає можливість їх виправлення без призначення покарання. Можливість такого виправлення випливає з оцінки поведінки неповнолітнього до і після вчинення злочину, його ставлення до навчання, роботи та інших обставин, що свідчать про невелику небезпечність особи неповнолітнього (постанова від 10.06.2020 р. у справі № 161/7253/18) [5].

Умовами звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, відповідно до ч. 1 ст. 97 КК України, є: 1) неповнолітній вік особи, стосовно якої вирішується питання про звільнення від кримінальної відповідальності; 2) вчинення неповнолітнім кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину вперше; 3) існування можливості виправлення неповнолітнього без застосування покарання [8].

Загальний підхід стосовно віку особи, яка може бути звільнена від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру закріплений у нормах кримінального процесуального закону. Так, відповідно до ч. 1 ст. 498 КПК України, кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюється внаслідок вчинення особою, яка після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність [9]. Водночас, у нормах кримінального закону такий підхід конкретизується: у ч. 1 ст. 97 КК України законодавець передбачає застосування такого звільнення до неповнолітніх, а в ч. 2 цієї статті – також до особи, котра до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу [8]. Такий підхід пояснюється тим, що особа, котра вчинила суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, не є суб'єктом кримінального правопорушення та не підлягає кримінальній відповідальності, а, відповідно, до неї не може бути застосовано звільнення від такої відповідальності.

У ході вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру судом враховується вік особи,

стосовно якої воно вирішується, як на момент вчинення кримінального правопорушення, так і на момент ухвалення судового рішення. Як зазначає ККС ВС, аналіз норм статей 97, 105 КК України і ч. 2 ст. 500 КПК України свідчить про те, що примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані виключно до неповнолітнього. Вони застосовуються не лише за умови вчинення особою, яка після досягнення 11-річного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, а і якщо під час постановлення ухвали про застосування таких заходів, особа перебувала у неповнолітньому віці (постанова від 10.06.2021 р. у справі № 303/2121/19) [10]. Водночас, у разі застосування судами нижчих інстанцій примусових заходів виховного характеру до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення в неповнолітньому віці, але на момент ухвалення судового рішення про їх застосування досягла повноліття, ККС ВС констатує неправильне застосування цими судами закону України про кримінальну відповідальність і допущення ними істотного порушення вимог кримінального процесуального закону та, відповідно, скасовує постановлені ними судові рішення та призначає новий судовий розгляд у суді першої або апеляційної інстанції (постанова від 26.10.2021 р. у справі № 461/2728/20) [11].

За загальним правилом, встановленим ч. 1 ст. 97 КК України, неповнолітній може підлягати звільненню від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру в разі вчинення кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину вперше. Вчинення кримінального правопорушення вперше є загальною умовою звільнення від кримінальної відповідальності та передбачає, що особа раніше не вчиняла кримінальних правопорушень або вчинене нею кримінальне правопорушення втратило правове значення (на день вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення особу звільнено від кримінальної відповідальності, судимість за попереднє кримінальне правопорушення погашена

або знята, злочинність попереднє діяння скасована новим кримінальним законом).

Можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання, як вказують М.І. Мельник та М.І. Хавронюк, повинна визначатися з урахуванням особи винного, його поведінки після вчинення кримінального правопорушення. Про наявність такої можливості може, зокрема, свідчити фактичне вчинення кримінального правопорушення вперше, щире каяття, добровільне відшкодування заподіяної шкоди, бездоганна поведінка після посягання, втрата зв'язків з попереднім оточенням, яке негативно впливало на неповнолітнього [12, с. 310].

Поряд з умовами звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, законодавець визначає умови звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням таких заходів. Такими умовами, згідно з ч. 1 ст. 105 КК України, є: 1) неповнолітній вік особи, стосовно якої вирішується питання про звільнення від покарання; 2) вчинення неповнолітнім кримінального проступку або нетяжкого злочину вперше; 3) щире розкаяння та подальша бездоганна поведінка неповнолітнього; 4) визнання на момент постановлення вироку відсутності потреби у застосуванні до нього покарання [8].

Як зазначає ККС ВС, щире каяття особи характеризує суб'єктивне ставлення винної особи до вчиненого злочину, яке виявляється в тому, що вона визнає свою провину, висловлює жаль з приводу вчиненого, бажання виправити ситуацію, що склалася, та засуджує свою поведінку (постанова від 08.11.2018 р. у справі № 686/19368/16-к) [13]. Розкаяння передбачає, окрім визнання особою факту вчинення злочину, ще й дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у вчиненому певному злочині, щирий жаль з приводу цього та осуд своєї поведінки, готовність нести покарання. Щире каяття – це не формальна вказівка на визнання своєї вини, а відповідне ставлення до скоєного, яке передбачає належну критичну оцінку винним своєї протиправної поведінки, її

осуд та бажання залагодити провину, що має підтверджуватися конкретними діями, спрямованими на виправлення зумовленої кримінальним правопорушенням ситуації (ухвала від 17.06.2021 р. у справі № 755/5393/19) [14]. Щирим каяттям є відверта негативна оцінка винною особою свого кримінально караного діяння, яка характеризує її поведінку з позицій психологічної переорієнтації після вчинення злочину, коли вона справді засуджує свій вчинок, про що мають свідчити відповідні об'єктивні дані. Саме по собі визнання своєї провини ще не означає самоосуду свого вчинку, і щире каяття слід відрізняти від визнання провини з метою створити формальні підстави для пом'якшення кримінальної відповідальності. Не заперечення та визнання об'єктивного розвитку подій та своєї винуватості автоматично не свідчить про щире каяття, про відвертий осуд своєї поведінки і відповідне суб'єктивне ставлення обвинуваченого до вчиненого (постанова від 05.09.2024 р. у справі № 166/37/24) [15].

Під бездоганною поведінкою ККС ВС розуміє таку поведінку особи в сім'ї, побуті, трудовому чи навчальному колективі, коли вона свідомо й добровільно дотримується загальноприйнятих правил людського співжиття (постанова від 05.12.2019 р. у справі № 754/5884/19) [16].

На відміну від звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, яке передбачає можливість його застосування в разі вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення вперше, звільнення від покарання допускається в разі вчинення ним двох або більше кримінальних правопорушень. Так, ККС ВС вказує, що ст. 105 КК України не містить заборони до застосування інституту звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру в разі вчинення неповнолітнім двох аналогічних кримінальних правопорушень невеликої або середньої тяжкості, які утворюють повторність (постанова від 11.02.2021 р. у справі № 161/20070/19) [7].

Види примусових заходів виховного характеру визначаються законодавцем у ч. 2 ст. 105 КК України, відповідно до якої ними є: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [8]. Із урахуванням норм частин 1, 2 ст. 97, ч. 2 ст. 105 КК України зазначені примусові заходи виховного характеру підлягають застосуванню як до неповнолітніх у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності за ст. 97 КК України і від покарання на підставі ст. 105 КК України, так і до осіб, котрі не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Застереження як примусовий захід виховного характеру, визначений п. 1 ч. 2 ст. 105 КК України, полягає у роз'ясненні судом неповнолітньому наслідків його дій шкоди, завданої охоронюваним законом правам особи (осіб), інтересам суспільства або держави, та оголошення неповнолітньому осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового злочину (постанова ККС від 12.04.2018 р. у справі № 198/8/17) [17].

Обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього слід розуміти як: обмеження перебування поза домівкою в певний час доби; заборону відвідувати певні місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд, місце проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість; покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного

або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів) тощо. Указаний перелік заходів не є вичерпним, оскільки поняття обмеження дозвілля та певні вимоги до поведінки неповнолітнього мають широке розуміння, на відміну від інших заходів виховного характеру, визначених ч. 2 ст. 105 КК України. Оскільки ч. 2 ст. 105 КК України не визначає конкретного переліку обмежень дозвілля та вимог до поведінки неповнолітнього, вирішення цих питань віднесено до дискреційних повноважень суду (постанова від 09.10.2023 р. у справі № 233/2288/22) [6].

Передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, допускається лише за наявності даних про те, що вони здатні забезпечити позитивний виховний вплив на нього та постійний контроль за його поведінкою. Особами, які замінюють батьків, є, зокрема, усиновителі, опікуни і піклувальники. Питання про передачу неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, суд повинен вирішувати з урахуванням даних, що їх характеризують. Неприпустимо передавати неповнолітнього під нагляд батька чи матері, які позбавлені батьківських прав, а також батьків чи інших осіб, котрі через свою поведінку не здатні позитивно впливати на нього. Хоча в законі не передбачено обов'язкове отримання згоди батьків або осіб, які їх замінюють, на передачу їм неповнолітнього під нагляд, суд має отримати таку згоду. Неповнолітнього можна передати під нагляд педагогічного (за місцем навчання) чи трудового (за місцем роботи) колективу – за згодою цього колективу, а також під нагляд окремих громадян – на їх прохання. При цьому як педагогічний чи трудовий колектив, так і окремих громадян мають бути спроможні здійснювати виховний вплив на неповнолітнього, постійно й належним чином контролювати його поведінку та зобов'язані це робити (п. 7 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 1) [2].

Покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків можна застосовувати лише до неповнолітнього, який досяг 15 років,

має майно чи кошти, що є його власністю, або самостійно одержує заробіток (заробітну плату, стипендію тощо) (п. 8 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 1) [2].

Направлення до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків застосовується до неповнолітніх, котрі вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру (п. 9 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 1) [2]. Вони підлягають направленню до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, якими є спеціальними навчально-виховними закладами для дітей, які потребують особливих умов виховання, та підпорядковуються центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти і науки. До цих закладів можуть направлятися особи, які вчинили кримінальне правопорушення у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР) [18]. Не підлягають направленню до шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації діти і підлітки, які мають захворювання, визначені в п. 11 Інструкції про медичне обстеження дітей і підлітків, які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я та Міністерства освіти України від 05.05.1997 р. № 137/131 та зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 20.08.1997 р. за № 328/2132 [19].

Поряд із застосуванням примусових заходів виховного характеру, суд на підставі ч. 4 ст. 105 КК України може визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом [8].

У ході обрання конкретного виду примусових заходів виховного характеру суд ураховує інтереси неповнолітнього обвинуваченого, хоча в разі, якщо потерпілим також є неповнолітній, може брати до уваги і його інтереси. Так, ККС ВС вказує, що основним принципом, яким повинен керуватися суд під час обрання виду примусових заходів виховного характеру неповнолітньому, є забезпечення як найкращих інтересів дитини. Також колегія суддів бере до уваги, що визначаючи вимоги до поведінки неповнолітнього, апеляційний суд забезпечив не лише інтереси малолітнього обвинуваченого, а й інтереси малолітньої потерпілої, законний представник якої оскаржив рішення місцевого суду в цій справі (постанова від 09.10.2023 р. у справі № 233/2288/22) [6].

Обираючи конкретний вид примусового заходу виховного характеру, суд повинен враховувати нормативно встановлені вимоги щодо його застосування, що, в першу чергу, стосується строку, на який він призначається.

У разі застосування обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього суд, який його призначає, з урахуванням ч. 3 ст. 105 КК України, повинен визначити тривалість застосування такого заходу. У разі невстановлення судом нижчої інстанції строку дії цього примусового заходу виховного характеру суд касаційної інстанції констатує порушення принципу правової визначеності. Так, із урахуванням обставин конкретного кримінального провадження, ККС ВС зазначає, що доводи прокурора про те, що апеляційний суд, обмеживши дозвілля неповнолітнього обвинуваченого у вечірній час з 20:00 кожної доби, однак не встановив кінцевого терміну в часі вказаної заборони, є обґрунтованими, оскільки суд не вказав часу закінчення цього обмеження для неповнолітнього, чим порушив принцип юридичної визначеності (постанова від 09.10.2023 р. у справі № 233/2288/22) [6].

Тривалість передачі неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового

колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання, також підлягає встановленню судом, який призначає цей захід. Строк нагляду, передбаченого п. 3 ч. 2 ст. 105 КК України, суд встановлює з урахуванням конкретних обставин справи та мети виправлення неповнолітнього. Як свідчить практика, цей нагляд має здійснюватися, як правило, не менше одного року, оскільки за коротшого строку він буде малоефективним (але не довше, ніж до досягнення особою повноліття) (п. 7 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 1) [2].

У разі покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки суд повинен у судовому рішенні зазначити розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, та строки виконання цього рішення (п. 8 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 1) [2].

Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 105 КК України, направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків застосовується до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [8].

Із урахуванням обставин кримінального провадження та особи неповнолітнього обвинуваченого, суд може призначити як один, так і декілька примусових заходів виховного характеру. Так, ч. 3 ст. 105 КК України закріплює, що до неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені у ч. 2 цієї статті [8]. При цьому судом апеляційної інстанції можуть призначатися примусові заходи виховного характеру, додаткові до застосованих судом першої інстанції. У цьому разі суд апеляційної інстанції, з огляду на здійснюване ним погіршення становища обвинуваченого, повинен скасувати судові рішення суду першої інстанції та постановити нове судові рішення. Так, ухвалою Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області до неповнолітнього обвинуваченого застосовано примусовий захід виховного характеру у виді його передачі під нагляд опікуна – бабусі. Дніпровський апеляційний суд за результатами часткового задоволення апе-

ляційної скарги представника потерпілої ухвалу місцевого суду змінив у частині застосування заходів впливу та застосував до неповнолітнього обвинуваченого додаткові примусові заходи виховного характеру у виді обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього, а саме: обмежив йому спілкування з потерпілою; заборонив наближатися ближче, ніж на 50 метрів до місця проживання потерпілої; заборонив ведення листування, телефонних переговорів з потерпілою або контактування з нею через інші засоби зв'язку особисто та через третіх осіб; заборонив відвідування неповнолітнім обвинуваченим у вечірній час, з 20:00 кожної доби парків, кафе, а також установив тривалість примусових заходів виховного характеру стосовно неповнолітнього обвинуваченого строком до досягнення ним 16 років. Водночас, ККС ВС зазначає, що в оскаржуваному судовому рішенні суд апеляційної інстанції додатково застосував примусові заходи виховного характеру у виді обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього, чим погіршив становище неповнолітнього обвинуваченого, тому суд мав відповідно до приписів чинного кримінального процесуального закону скасувати ухвалу місцевого суду та постановити нове судове рішення згідно з п. 4 ч. 1 ст. 407 КПК України. За таких обставин колегія суддів вважає, що апеляційний суд під час ухвалення рішення не дотримався вимог п. 4 ч. 1 ст. 407 і ч. 2 ст. 408 КПК України, що є істотним порушенням кримінального процесуального закону, у зв'язку з чим відповідно до ст. 438 цього Кодексу ухвала Дніпровського апеляційного суду у кримінальному провадженні стосовно неповнолітнього обвинуваченого підлягає скасуванню (постанова від 09.10.2023 р. у справі № 233/2288/22) [6].

У разі застосування примусових заходів виховного характеру суд не призначає неповнолітньому обвинуваченому покарання. Так, друга судова палата ККС ВС вказує, що в контексті вжитих законодавцем у диспозиціях статей 97, 105 КК розділу XV Загальної частини КК України терміно-

логічних формулювань «без застосування покарання» та «не потребує застосування покарання», які по суті є аналогічними за своєю правовою природою і направлені на досягнення однієї мети кримінально правового реагування виправлення засудженого, можливо зробити висновок, що застосування до неповнолітнього інституту звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру здійснюється судом без призначення неповнолітньому конкретного покарання, визначеного в санкції відповідної статті КК України, за якою його було визнано винуватим. На підставі цього палата робить висновок щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, відповідно до якого звільнення неповнолітнього від покарання на підставі ст. 105 КК України здійснюється без призначення неповнолітньому конкретного покарання, передбаченого санкцією статті закону України про кримінальну відповідальність, за якою його було визнано винуватим (постанова від 10.06.2020 р. у справі № 161/7253/18) [5].

Висновки

Примусові заходи виховного характеру застосовуються з метою забезпечення інтересів неповнолітнього обвинуваченого за наявності підстави та умов, визначених нормами кримінального закону. Підставою застосування примусових заходів виховного характеру є можливість виправлення неповнолітнього без призначення покарання, а умови їх застосування визначаються залежно від рішення, яке призводить до їх застосування: про звільнення від кримінальної відповідальності чи про звільнення від покарання. Обрання конкретного виду примусових заходів виховного характеру здійснюється з урахуванням інтересів неповнолітнього обвинуваченого, а також інтересів потерпілого, якщо ним також є неповнолітній. У ході застосування примусових заходів виховного характеру підлягає дотриманню принцип правової визначеності, з урахуванням якого суд повинен враховувати нормативно встановлені вимоги щодо застосування конкретного тако-

го заходу, в першу чергу, стосовно строку, на який він призначається. Судом, із урахуванням обставин кримінального провадження та особи неповнолітнього обвинуваченого, може бути призначено декілька примусових заходів виховного характеру, в тому числі судом апеляційної інстанції можуть призначатися додаткові заходи до тих, які застосовані судом першої інстанції. Звільнення неповнолітнього від покарання здійснюється без призначення йому конкретного покарання.

Література

1. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
2. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Постанова Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vb001700-05>.
3. Постанова ККС ВС від 25.06.2025 р. у справі № 684/477/19 (провадження № 51-828км25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128522939>.
4. Якимець М.О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2025. Вип. 87. Ч. 3. 2025. С. 370-375.
5. Постанова ККС ВС від 10.06.2020 р. у справі № 161/7253/18 (провадження № 51-2615 км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89977675>.
6. Постанова ККС ВС від 09.10.2023 р. у справі № 233/2288/22 (провадження № 51-4971км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114228604>.
7. Постанова ККС ВС від 11.02.2021 р. у справі № 161/20070/19 (провадження № 51-5723км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94874087>.
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
10. Постанова ККС ВС від 10.06.2021 р. у справі № 303/2121/19 (провадження № 51-4826км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97657196>.
11. Постанова ККС ВС від 26.10.2021 р. у справі № 461/2728/20 (провадження № 51-3201км21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100704546>.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
13. Постанова ККС ВС від 08.11.2018 р. у справі № 686/19368/16-к (провадження № 51-5135км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77763887>.
14. Ухвала ККС ВС від 17.06.2021 р. у справі № 755/5393/19 (провадження № 51-2580ск21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736487>.
15. Постанова ККС ВС від 05.09.2024 р. у справі № 166/37/24 (провадження № 51-3015км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121502750>.
16. Постанова ККС ВС від 05.12.2019 р. у справі № 754/5884/19 (провадження № 51-4476км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86206190>.
17. Постанова ККС ВС від 12.04.2018 р. у справі № 198/8/17 (провадження № 51-609км17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73438119>.
18. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>.
19. Про медичне обстеження дітей і підлітків, які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання: Інструкція, затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я та Міністерства освіти України від 05.05.1997 р. № 137/131 та зареєстрована в Міністерстві юстиції України 20.08.1997 р. за № 328/2132. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-97>.

SUMMARY

The relevance of the article's topic is determined by the need for an in-depth theoretical and legal study of the substantive and procedural aspects of the application of corrective measures. This led to the setting of the article's objective: to reveal, based on an analysis of the provisions of the Criminal Code of Ukraine and the judicial practice developed therefrom, the specific features of the application of compulsory educational measures.

It has been established that compulsory educational measures are applied to safeguard the interests of a juvenile defendant where there are grounds and conditions defined by the provisions of criminal law. The purpose and grounds for their application are revealed, and it is demonstrated that the conditions for applying these measures are determined depending on the decision leading to their application: on exemption from criminal liability or on exemption from punishment. Taking into account the provisions of the Criminal Code of Ukraine and the practice of the Criminal Cassation Court within the Supreme Court, the conditions for the application of compulsory measures of an educational nature are detailed.

The types of compulsory educational measures are described in detail, and it is explained that the selection of a specific type is made taking into account the interests of the juvenile defendant, as well as the interests of the victim, if the victim is also a minor. The necessity of adhering to the principle of legal certainty during the application of educational coercive measures is highlighted; in accordance with this principle, the court must take into account the statutory requirements for applying a specific such measure, primarily regarding the duration for which it is imposed.

The judicial practice of applying several compulsory educational measures is examined, including the imposition by the appellate court of measures additional to those applied by the court of first instance.

Taking into account the practice of the Criminal Cassation Court within the Supreme Court, it is noted that the exemption of a minor from punishment is carried out without imposing a specific punishment on him.

Key words: criminal liability, punishment, criminal offense, socially dangerous act, minor, corrective measures of an educational nature, exemption from criminal liability, exemption from punishment, criminal proceedings.